

VOORSCHIJN VAN HET *NOVUM* De utopische functie van het 'principe hoop'

A. van der Stap

Een filosoof die zich diepgaand met het verschijnsel utopie heeft beziggehouden was Ernst Bloch. Bloch heeft in zijn boek *Das Prinzip Hoffnung* een groot aantal utopische fenomenen beschreven en sociale utopieën van commentaar voorzien. Deze laatste noemde hij 'abstracte' utopieën. Bloch, als marxistisch filosoof, stelde daartegenover het marxistisch ideaal als 'concrete' utopie.

In dit artikel ga ik in op Blochs verwerping van de 'abstracte' utopie. Daarvoor reconstrueer ik de structuur waarbinnen het volgens Bloch mogelijk is zinvol te spreken over een 'concrete' utopie. Allereerst komt Blochs antropologie aan de orde: hij gaat uit van de honger als basisdrift. Blochs antropologie is ingebed in een ontologie, die hierop neerkomt dat de toekomst de werkelijke zijnswijze is van de mens en van de wereld; de mens is nog niet wat hij naar zijn mogelijkheden kan zijn. Bloch beschouwt de 'begrepen hoop' als de actieve kracht die mensen een betere samenleving tot stand doet brengen. 'Begrepen hoop' is, in tegenstelling tot hoop zonder meer, gestoeld op een rationele, concrete analyse van de werkelijkheid. De 'begrepen hoop', of *docta spes* fungeert als een sleutelbegrip in Blochs filosofie.

Bloch is geen utopist. Wel ziet hij in de samenleving tal van utopische fenomenen. Bij een adequate bemiddeling tussen subjectieve en objectieve factoren, ofwel handelende subjecten en de materiële wereld, is de vervulling van de 'concrete' utopie in deze wereld mogelijk.

Na de instorting van het 'reëel existierende socialisme' lijkt de realisering van de 'concrete' utopie verder weg dan ooit. Moeten we dit concept naar het rijk der fabeltjes verwijzen of is er nog hoop? Aan het slot geef ik een paar signalen weer die wijzen op de noodzaak tot herbezinning op de theorie en de strategie van het socialisme.

Ernst Bloch en het 'principe hoop'

"Ich rege mich. Von früh auf sucht man. Ist ganz und gar begehrllich, schreit. Hat nicht, was man will."¹

Zo begint het eerste hoofdstuk van het eerste deel van *Das Prinzip Hoffnung*, geschreven door de Duitse filosoof Ernst Bloch. *Das Prinzip Hoffnung* wordt wel genoemd een fenomenologie van de hoop, maar dat is een vlag die

1 E. Bloch, *Das Prinzip Hoffnung* (8e druk; Frankfurt/Main 1982) 24.

slechts gedeeltelijk de lading dekt. Bloch problematiseert de 'dromen van een beter leven', dromen die mensen bezighouden als het leven van alledag te zwaar wordt, en dromen waarin de wereld als geheel er beter uitziet. Hij analyseert kunstwerken als de Egyptische pyramiden en de Faust van Goethe en verklaart waarom wij deze tot op de dag van vandaag nog als kunstwerken herkennen. En hij beschrijft die 'dromen van een beter leven' ('Wünschbilder' noemt hij ze) die wij uit de geschiedenis kennen als medische, technische en sociale utopieën. Maar Bloch doet meer; behalve deze fenomenologie presenteert hij een filosofisch kader² waarbinnen menselijke en materiële mogelijkheid tezamen de objectieve grondslag vormen voor de 'concrete' utopie.

Ernst Bloch werd geboren in 1885 in Ludwigshafen en overleed in 1977 in Tübingen. Hij studeerde filosofie, muziek en natuurwetenschappen. Bloch was overtuigd pacifist; in 1917 week hij uit naar Zwitserland. Van 1926 tot 1933 was hij terug in Duitsland dat hij in 1933 wederom moest verlaten, nu op de vlucht voor de nazi's. Van 1938 tot 1949 verbleef hij in de Verenigde Staten. In die jaren kwam veel van zijn later uitgegeven werk tot stand, zo schreef hij toen al het eerste concept van *Das Prinzip Hoffnung*. In 1949 aanvaardde hij een leerstoel filosofie aan de universiteit van Leipzig waar hij in 1957, na een slepend conflict over de 'rechtzinnigheid' van zijn filosofie, met emeritaat ging. Van 1961 tot zijn dood op 92-jarige leeftijd was hij als gastdocent werkzaam aan de universiteit van Tübingen, waar hij in 1977 is gestorven.

Al voor de eerste wereldoorlog was Bloch het marxisme toegedaan. Hij stond duidelijk sympathiek tegenover de nieuwe maatschappelijke constellaties zoals die na de tweede wereldoorlog in Oost-Europa vorm kregen. Toen hij in 1949 in Leipzig werd benoemd, stelde hij zich dan ook uit volle overtuiging en met groot enthousiasme beschikbaar voor de opbouw van de nieuwe socialistische staat. Dat hij tenslotte in de Bondsrepubliek is beland³ heeft zijn standpunt ten opzichte van de marxistische filosofie niet gewijzigd.

Bloch heeft een omvangrijk oeuvre nagelaten. Zijn eerste grote werk, *Geist der Utopie*, schreef hij al vóór 1917. Naar stijl en inhoud getuigt dit boek van de verwachtingen van de expressionistische generatie: messiaanse en socialistische verwachtingen, verheldering van het nog-niet-bewuste, nieuwe aanvangen, dat zijn de thema's. Christendom, jodendom en socialisme worden door elkaar gehusseld en in het slothoofdstuk versmelten Karl Marx en de Apocalyps tot één beeld -*incipit vita nova*! Het program voor een filosofie van het anticipatorisch bewustzijn was daarmee gezet.

In 1974 verscheen zijn laatste werk, *Experimentum Mundi*, in zijn taalgebruik nog steeds sporen van het expressionisme dragend maar strak wetenschappelijk een categorieënleer ontwikkelend. Als Blochs hoofdwerk geldt *Das*

2 In de Blochreceptie wordt zijn concept nogal eens een 'ontologie van het nog-niet' genoemd.

3 Toen op 13 augustus 1961 de grens tussen Oost- en West-Duitsland hermetisch dichtging, was Bloch met vakantie in de Bondsrepubliek; hij keerde niet terug naar Leipzig omdat hij daar sinds 1957 in een toenemend wetenschappelijk isolement verkeerde.

Prinzip Hoffnung. Dit ruim 1600 pagina's tellende boekwerk werd in de loop van de jaren '50 in drie delen uitgebracht in de DDR; in 1959 verscheen het in zijn geheel ook in de Bondsrepubliek.

Blochs werk is bepaald niet onomstreden. Door de jaren heen heeft het gefunctioneerd als legitimatie van uiteenlopende filosofische stromingen als existentiële filosofie, levensfilosofie en praxisfilosofie. Het is een inspiratiebron geweest van progressief-christelijke vernieuwingsbewegingen en het heeft door zijn eigenzinnige taal kritiek en bewondering geoogst vanuit literaire hoek. Zijn werk getuigt van engagement. Hij is de vertolker van het protest tegen de *status quo*.⁴ Hij is wel een 'profeet' genoemd 'met Marx- en Engelstongen'⁵, maar hij is ook beschuldigd van goedbedoelde maar onvruchtbare radicaliteit. En nog steeds verschijnen studies over Blochs filosofie. In de Blochreceptie wordt het 'principe hoop' echter ook geïnterpreteerd als een cardinale deugd, zoals dat al eeuwen lang in het christelijk denken het geval is. In die optiek wordt de hoop geplaatst binnen een eschatologisch kader, dat wil zeggen dat vervulling van de hoop pas in een eindtijd (het hiernamaals?) zal worden bereikt. Daarmee verdwijnt de belangrijkste basis van het 'principe hoop' van de agenda, namelijk dat de 'begrepen hoop' is gefundeerd in de materiële werkelijkheid. Bloch verzet zich daartegen.⁶ Er is geen transcendente, buiten de wereld gelegen, instantie waarop we ons kunnen beroepen. De vervulling van de hoop, ofwel de 'concrete' utopie, is immanent, in deze wereld.

Concept toekomst

Bij alle ontwikkeling en theoretische verdieping vertoont het werk van Bloch een doorgaande lijn. Naar zijn eigen zeggen kreeg hij als 22-jarige een ingeving: de ontdekking van het nog-niet-bewuste in de mensen en het latente in de wereld. Al zijn werk is doortrokken van dit thema dat hem zijn leven lang heeft gefascineerd en dat als volgt is te formuleren. De geschiedenis van de wereld is te zien als een geheel dat begrepen moet worden vanuit zijn mogelijk einde. Anders gezegd, de mensen en de wereld zijn nog niet wat ze naar hun mogelijkheden kunnen zijn. Hun wezen is nog onvoldoende bepaald of, om Blochs terminologie aan te halen, de mensen -en de wereld- hebben nog niet wat hun als mogelijkheid toekomt. Kernachtig samengevat: 'S is nog niet P'. De wezenlijke zijnswijze van de wereld, en dus ook van de mens, is de toekomst. Wat hij problematiseert is: hoe kan het toekomstige kenbaar zijn vanuit het bestaande?

4 Bloch heeft op zijn oude dag nog persoonlijk meegedaan aan de studentenprotesten, anti-Vietnamdemonstraties en protestacties tegen de 'Notstandsgesetzen'.

5 Martin Walser, 'Prophet mit Marx- und Engelszungen', o.a. opgenomen in: *Über Ernst Bloch* (Frankfurt/Main 1968).

6 In *Das Materialismusproblem* (Frankfurt/Main 1972) zet Bloch nogmaals zijn visie uiteen op de materialiteit van de wereld als grondslag van de hoop.

Hoe kunnen de in aanleg aanwezige materiële voorwaarden in het heden de grondslag vormen voor een kwalitatief betere, nieuwe toekomst. In de 'hoop', dat wil zeggen in de verschillende vormen van anticiperen, komt het nog-niet-werkelijke in zicht. De verschillende inhouden van hoop geven een min of meer adequaat zicht op een toekomstige wereld.

Thematiseren van de hoop is niet nieuw. Vanouds werd het als de taak van de godsdienst beschouwd om aan de mensen hoop te bieden op een betere toekomst, veelal in het hiernamaals. Wat Bloch doet is wel nieuw. Hij eist voor de hoop en de utopie een plaats op in de materiële wereld. Niet voor niets laat hij de termen hoop, mogelijkheid, utopie etcetera voorafgaan door een bepaling die verwijst naar hun plaats in de wereld en hun rationele kern. 'Hoop' wordt geformuleerd als *docta spes*, 'begrepen hoop'. 'Mogelijkheid' heeft tal van schakeringen; waar het Bloch vooral om te doen is, is de 'reële mogelijkheid', de utopie is van belang als 'concrete' utopie, beter nog: als 'utopische functie'. Daarbij beroept hij zich nadrukkelijk op de uitgangspunten van het historisch materialisme.

Door de geschiedenis heen zijn ontwerpen gemaakt van een wereld zoals die er idealiter uit zou moeten zien. Sinds Thomas More zijn ontwerp de naam gaf van een fictief eiland Utopia zijn we dergelijke ontwerpen 'utopieën' gaan noemen. Voorbeelden van utopieën zijn het bijbelse Beloofde Land, de *Politeia* van Plato, *De Civitate Dei* van Augustinus en dus Thomas More's *Utopia*. In de negentiende eeuw waren het onder andere de sociaal-utopisten Saint-Simon, Fourier en Owen die een model van een ideale samenleving schetsten. Sommige van hen kregen de gelegenheid hun ontwerp -gedeeltelijk- in praktijk te brengen. Owen reorganiseerde zijn bedrijf New Lanark en in ons land vestigde Frederik van Eeden de werkgemeenschap Walden. En ze mislukten allemaal.

De abstracte utopie

Kenmerkend voor utopieën is, dat zij de bestaande maatschappelijke verhoudingen aan kritiek onderwerpen en daar tegenover een nieuw model schetsen. Dat model vertoont dan de normen en ordeningsprincipes die voor de ontwerper ervan, in de tijd waarin hij leefde, als ideaal golden. Anders gezegd: het constante van utopieën is de utopische intentie, de inhoud is historisch bepaald. Utopieën zijn 'ideële weerspiegelingen van ideale maatschappelijke verhoudingen', aldus Bloch. Zo weerspiegelt *De Civitate Dei* van Augustinus de opkomende feodale maatschappij en More's *Utopia* op sommige punten het toekomstige parlementaire stelsel. En zo bevatten de sociaal-utopische theorieën van Saint-Simon, Fourier en Owen kernen van het latere socialisme. Bloch noemt deze ontwerpen 'abstracte' utopieën. Abstract, omdat de meeste utopisten - 'Traumdenker' noemt hij hen - hun ontwerpen construeerden volgens logische regels; ze deden een beroep op gerechtigheid en rede, niet op analyse van de concrete werkelijkheid. Daardoor misten deze utopieën de aansluiting op de verborgen gerichtheid van de werkelijkheid, stelt Bloch en vandaar de term

'abstract'. Toch zijn de sociale utopieën waardevol geweest omdat ze uiting gaven aan de wil tot verandering.

In het hedendaagse spraakgebruik heeft de term utopie een negatieve bijklank gekregen, het is een synoniem geworden voor wereldvreemde luchtfietserij of dweperig *wishful thinking*.

Bloch wil de term utopie in ere herstellen, maar dan wel als 'concrete' utopie. Wat betekent 'concrete' utopie? Kunnen wij eigenlijk überhaupt spreken over een toekomstige mogelijke ideale wereld? Laten we daarvoor kijken naar het antropologische en ontologische kader van Blochs filosofie.

Antropologie

De meest fundamentele drang tot activiteit komt volgens Bloch voort uit honger: honger naar voedsel, naar liefde, ontplooiing, levenszin. Honger is de drift tot behoeftenbevrediging en is in die zin de centrale drijfkracht van het levensproces. Deze grondtendens -Bloch heeft een hekel aan woorden als 'oerdrift', dat klinkt hem te Freudiaans- zet mensen in beweging. In het alledaagse leven worden mensen voortdurend geconfronteerd met ervaringen van het 'niet' -het niet-hebben, niet-weten, niet-zijn wie we zouden kunnen zijn; door deze ervaringen worden mensen geactiveerd om dit 'niet' in hun bestaan op te heffen, het zet hen aan tot denken en handelen, het motiveert hen tot veranderen van de maatschappelijke verhoudingen die hen in een toestand van ontbering houden en die zij als onrechtvaardig ervaren. "Mit dem Hunger fängt diese Interesse allemal an, der Hunger verwandelt sich, als belehrter, in eine Sprengkraft gegen das Gefängnis der Entbehrung."⁷

Ontologie - 'nog-niet'

Het menselijk handelen door de geschiedenis heen kan zo worden geïnterpreteerd, dat het is gericht op het vervolmaken van het menszijn zelf en van de wereld. Kennelijk beschikt de mensheid over een idee van het volmaakte menszijn, een idee dat verder strekt dan de directe behoeftenbevrediging; dat idee is historisch bepaald en is dan ook wisselend van vorm. Kennelijk bestaat er een principe dat aan mensen een impuls geeft om dat idee te realiseren. 'Verder kijken dan je neus lang is', zeggen we in het alledaagse spraakgebruik. 'Verder kijken' is toekomstgericht en in principe in de tijd ongelimiteerd. Menselijk doelgericht handelen impliceert de voorstelling van een uiteindelijk doel. Voor dit doel citeert Bloch met graagte en bij herhaling de jonge Marx: naturalisering van de mens, humanisering van de natuur, dan is het Rijk van de Vrijheid

7 *Das Prinzip Hoffnung*, 84.

aangebroken, waar de mens niet langer vervreemd zal zijn van zichzelf en van zijn arbeid. Bloch, een dialectisch denker bij uitstek, noemt dit: eenheid van mens en natuur. De structuur waarbinnen de mensheid haar heil voltrekt wordt volgens Bloch gevormd door de sociale en economische ontwikkelingen die progressief tenderen naar een klassenloze maatschappij.⁸ Het creëren van humane verhoudingen vindt plaats binnen de geschiedenis en niet in een eschatologische eindtijd.

Historiseren van een einddoel vooronderstelt een methode waardoor het historisch proces kenbaar wordt en gestuurd kan worden. Onvrede met bestaande verhoudingen dient gecompleteerd te worden met een op inzicht gestoeld ontwerp; spontane actie zal immers zelden doeltreffende veranderingen teweegbrengen. Bloch is mordicus tegen het anarchisme; hij noemt dat kleinburgerlijk individualisme. De theorie en de methode waarop Bloch zich baseert om het einddoel te historiseren is het historisch materialisme. Hij volgt een denklijn die van Aristoteles via Leibniz en Hegel doorloopt tot Marx. In deze denklijn wordt de wereld opgevat als een dynamisch proces, dat wil zeggen dat er, onafhankelijk van menselijk ingrijpen, in de materie zelf voortdurend ontwikkelingen plaatsvinden. Met andere woorden, niet alleen de mens, maar ook de 'niet-bewuste natuur' is zodanig gestructureerd dat deze de potentie bezit tot ontwikkeling. Bloch historiseert als het ware de natuur. Als voorbeeld van ontwikkeling van de 'niet-bewuste natuur' noemt Bloch het proces dat leidde tot menswording. Ontwikkeling manifesteert zich voorts in een toenemende beheersing van de natuur, wetenschappelijke vooruitgang, maatschappelijke en de daarmee gepaard gaande culturele veranderingen. Bloch waarschuwt echter bij herhaling tegen een ongefundeerd vooruitgangsgeloof; met de naziterreur voor ogen wijst hij erop dat veranderingen zich ook kunnen manifesteren in milieurampen, hongersnood en oorlogen. Dit soort negatieve ontwikkelingen kunnen een tijdelijke *setback* zijn in de geschiedenis, maar ook leiden tot een complete catastrofe. Bloch is een 'alles of niets'-denker. De dynamiek van de wereld als geheel tendeeft echter naar vervolmaking van de *condition humaine*.

Ontologie - 'objectief-reële mogelijkheid'

Bloch heeft dus geconstateerd dat mensen door de geschiedenis heen een concept hebben gehad van een volmaakte wereldorde, het gaat er nu om te onderzoeken hoe zo'n concept zich kan presenteren en wat de kennis theoretische status ervan is.

Het bewustzijnsaspect dat de mensheid in staat stelt een idee te hebben van een compleet menszijn en een volmaakte wereld is het nog-niet-bewuste of het anticiperend bewustzijn. Tot nu toe hebben filosofen en ook bijvoorbeeld de

8 Bloch gebruikt het woord 'tendens' en dezelfde betekenis als de klassieke marxistische uitdrukking 'historische wetmatigheid' (niet te verwarren met 'mechanische' wetmatigheid. Het historische is altijd processueel).

psychoanalyse zich te veel beziggehouden met het verleden, de herinnering, het niet-meer-bewuste, stelt Bloch. Die teneur is ook in veel literatuur aanwezig; ideale toestanden worden gesitueerd in arcadische landschappen, 'terug naar de natuur' is een hang naar het verleden. Maar juist het nog-niet-bewuste is de eerste stap naar het kennen van de toekomst. Niet elke willekeurige fantasie-voorstelling van een beter leven valt echter binnen de perken van het anticiperend bewustzijn. Het criterium ligt in wat Bloch noemt het 'reëel mogelijke'. 'Objectief-reële mogelijkheid' impliceert, dat de huidige werkelijkheid nog in een ontwikkelingsfase verkeert en op grond van haar eigen mogelijkheid nieuwe stadia van werkelijkheid kan produceren. Zo is de mens de reële mogelijkheid van alles wat in zijn geschiedenis van hem is geworden en wat in de toekomst werkelijkheid kan worden. En zo is de materiële wereld de reële mogelijkheid van alle vormen die in die wereld latent aanwezig zijn en door de processualiteit van de wereld werkelijkheid kunnen worden. Op grond van deze visie, waarvan de fundamenteen al bij Aristoteles te vinden zijn, kan Bloch stelling nemen zowel tegen het voluntarisme als tegen het mechanisch determinisme. Niet de menselijke wil alleen doet de wereld veranderen, en ook zullen de materiële verhoudingen niet vanzelf de kant opgaan die wij willen. Bloch verzet zich tegen de vulgair marxistische opvatting als zou de geschiedenis een mechanisch wetmatig verloop hebben. In die opvatting zou het kapitalisme door het historisch proces vanzelf verdwijnen. Bloch tamboereert op de rol van de subjectieve factor in de geschiedenis. Geen fatalistische houding ten opzichte van het historisch proces, geen automatisch vooruitgangsgeloof, maar een militant optimisme. Kwalitatief betere verhoudingen komen doorgaans met pijn en moeite tot stand, in perioden waarin het zo niet langer kan. En ze worden geëffectueerd door doelbewust handelende subjecten, in samenhang met de objectieve factoren van de materieel economische geschiedenis.

Daarmee heeft Bloch het criterium gesteld voor het anticiperend bewustzijn: het is betrokken op toekomstige nieuwe verhoudingen, het denkt het nog-niet-zijnde dat op grond van het reëel mogelijke in de toekomst werkelijk kan worden. Het is rationeel en gebaseerd op materiële verhoudingen. Met het nog-niet-bewuste in het denken correspondeert het nog-niet-gewordene in de ons omringende wereld. Anticipatie, utopie en hoop vinden hierin hun grondslag.

De 'hoop'

Het principe dat de impuls geeft tot het realiseren van het geanticiperde toekomstbeeld is de 'hoop'. 'Hoop' vormt de wezenlijke gerichtheid van het menselijk subject op de toekomst. 'Hoop' wordt door Bloch opgevat als een gemoedsbeweging en als een kennistheoretische categorie. Als gemoedsbeweging is hoop de tegenpool van angst, als kenfunctie de tegenpool van de herinnering. Wanneer de mens als subjectieve factor zich van zijn hoop bewust wordt en deze betreft op de objectieve mogelijkheden in de wereld, dan houdt

de hoop op slechts een gemoedstoestand te zijn. De hoop als bewust-geweten gerichtheid op een open toekomst oefent een utopische functie uit.

Hoop manifesteert zich op allerlei terreinen van het leven, in de ontplooiing van de menselijke mogelijkheden, in technische ontwikkelingen, in de arbeid, sport en spel en in de kunst. Bloch legt van een immens aantal sociale, culturele, technische en kunstzinnige verschijnselen hun anticipatoire gehalte bloot. Lang niet al die verschijnselen hadden een rationele kern, en vele hebben de geschiedenis niet overleefd. Toch noemt Bloch dit 'utopische fenomenen', omdat ze in hun tijd hun schaduw vooruitwerpen naar een mogelijke toekomst. ('Vorschein'). De inhoud echter van de 'begrepen hoop', die gebaseerd is op reële mogelijkheid noemt Bloch de 'concrete' utopie.

Nogmaals de abstracte utopie

Hoe hanteert Bloch nu het onderscheid tussen 'abstracte' en 'concrete' utopie? In *Freiheit und Ordnung, Abriss der Sozialutopien*⁹ stelt Bloch de basisgedachten van de sociale utopieën tegenover elkaar; het gaat om vrijheid en orde, emancipatie en menselijke waardigheid.

Laten we eens kijken naar Thomas More's *Utopia*, geschreven in 1516. In *Utopia* staat de menselijke vrijheid centraal; deze stoelt op sociale verantwoordelijkheid. Er is een collectieve economie en de private eigendom is afgeschaft. Het streven is naar een maximum aan vreugde met een minimum aan arbeid. Bloch juicht deze uitingen van communisme *avant-la-lettre* van harte toe.

Stel daartegenover nu de *Zonnestad* van Campanella uit 1623. Hier is het leven van de mensen bepaald door het zonnestelsel; het dagelijks leven wordt tot in de kleinste details geregeld, de astrologen beslissen zelfs wie met wie naar bed mag en wanneer! Huwelijk en gezin zijn afgeschaft en ook de particuliere eigendom. Ook hier dus trekjes van een vroegtijdig communisme. More's boek is een felle aanklacht tegen de feodale toestanden in Engeland, de bittere armoede en, wonderlijk genoeg van de katholieke prelaat en staatsman More, tegen de macht van de clerus en de staat. *Utopia* weerspiegelt het opkomend kapitalisme, met zijn roep om liberale handelsvoorwaarden. In het Renaissance-tijdperk draait de wereld niet meer uitsluitend om God, de mens wenst zijn eigen lot in handen te nemen. De vrijheid in *Utopia* is een weerslag van het progressief humanistisch mensbeeld.

In schril contrast hiermee staat de supergeordende *Zonnestad*. Campanella, uit het Zuiditaliaanse Calabrië afkomstig, nam het op voor de doodarme landarbeiders. In zijn model van de geordende staat neemt arbeid een belangrijke plaats in. Het communistische element is belichaamd in een ordening, die

9 'Freiheit und Ordnung, Abriss der Sozialutopien' maakt deel uit van *Das Prinzip Hoffnung*. Het is echter al in 1946 in Berlijn als aparte publicatie verschenen en is ook als afzonderlijk deel opgenomen in de Gesamtausgabe van Blochs werk door uitgeverij Suhrkamp.

echter geen plaats meer laat aan individuele vrijheid. Bloch herkent in deze utopie de voor-schijn van het latere continentale absolutisme. De communistische elementen in beide utopieën zijn echter schijn, stelt Bloch. Zij geven uiting aan de wens tot rechtvaardige maatschappelijke toestanden, maar de weg waarlangs deze bereikt moeten worden ontbreekt. Tussen vrijheid en ordening bestaat een spanningsveld; de roep om vrijheid kan zijn ingegeven door heel verschillende motieven, zoals het economische belang van vrije concurrentie, ordening kan betekenen dwang van buitenaf. Bloch noemt de ordening in de *Zonnestad* een gewelddadige instandhouding van de wanorde. Met die termen karakteriseert hij overigens ook het ontwikkelde kapitalisme. Vrijheid en orde moeten geïntegreerd zijn. Concrete vrijheid betekent: de eigen orde scheppen; concrete orde heeft de vrijheid zelf tot inhoud. Concrete vrijheid en orde kunnen pas gerealiseerd worden onder niet-kapitalistische produktieverhoudingen en wanneer de macht van de staat is opgeheven, stelt Bloch.

De modellen van More en Campanella hebben invloed gehad op de latere sociaal-utopisten Owen, Fourier en Saint-Simon.¹⁰ Ook bij hen wordt zichtbaar hoe hun toekomstbeelden correleerden met de historische situatie die zij kritiseerden. Zij leefden in de tijd van de opkomende industrialisatie, zij waren diep begaan met het lot van de arbeiders en verzetten zich tegen de bourgeoisie. Maar, stelt Bloch, deze utopisten deden een beroep op rechtvaardigheidsgevoelens; zij legden morele maatstaven op die wel een noodzakelijke maar tevens onvoldoende voorwaarde zijn voor diepgaande maatschappelijke veranderingen. Hun utopieën ontsproten aan een individuele geest, zij schetsten een fantasie-staat die er als het ware in één klap zou komen en die niet geënt was op de tendensen van de geschiedenis. Bloch noemt de utopisten vóór Marx onhistorisch, ondialectisch en derhalve 'abstract'. Toch heeft hij veel bewondering voor de sociaal-utopisten. Net als Engels vóór hem draagt hij ter vergoelijking aan, dat de sociaal-utopisten ook niet anders konden dan abstracte ontwerpen schetsen. De stand van de wetenschap en het nog onontwikkelde klassebewustzijn van de arbeiders lieten niet anders toe.

De 'concrete' utopie

In de visie van Bloch heeft het historisch materialisme hierin verandering gebracht. De verworvenheid van het historisch-materialisme is de opvatting dat de geschiedenis tot nu toe de geschiedenis is geweest van klassenstrijden, welke hun oorsprong vinden in de economische en sociale structuur van de samenleving. In de oude utopieën ontbrak een analyse van de economie; daardoor kon

10 Vgl. F. Engels, 'Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft', in: *Marx/Engels werke (MEW)* 22 (Berlijn 1970) 287-311.

ook de oorzaak van de menselijke ellende niet blootgelegd worden en bleef men steken in een aanklacht en een morele oproep tot verandering.¹¹ Marx heeft zich diepgaand met de structuur van het kapitalisme beziggehouden en daarmee de tegenstellingen in de objectieve werkelijkheid zelf op de agenda geplaatst. Bloch noemt met name de tegenstelling tussen de moderne collectieve produktiewijze en de verouderde private toeëigening.

Sinds Marx is het socialistisch ideaal niet langer abstract, stelt Bloch. De 'concrete' utopie neemt de concrete werkelijkheid als uitgangspunt. Analyse van de concrete werkelijkheid legt de oorzaken bloot van het 'niet' en van het 'nog-niet'. Dat levert tevens aanwijzingen op om het 'niet' op te heffen. De verhouding van de mens tot de toekomst wordt niet meer verwoord in een aanklacht, het is een kwestie van hard werken aan wereldverbetering. De 'concrete' utopie geeft geen aanduidingen hoe de toekomst eruit zal zien en ook dit ziet Bloch als een wezenlijk verschil tussen de 'abstracte' en de 'concrete' utopie. De toekomst is open.

Het *novum*

Bloch wordt niet moe te herhalen dat werkelijke verandering alleen mogelijk is wanneer er samenhang is tussen de subjectieve en objectieve factor. Wanneer deze in voldoende mate op elkaar zijn afgestemd, komt het *novum* in zicht, dat wil zeggen volstrekt nieuwe verhoudingen.¹² Het *novum* werpt vanuit het verleden zijn schaduw vooruit, bijvoorbeeld in bepaalde vormen van kunst en religie, die zowel vanuit het verleden als in de toekomst hun waarde houden. Dit culturele erfgoed verwijst naar en is een perspectivische weerspiegeling van toekomstige nieuwe verhoudingen. Zo verklaart Bloch de blijvende waarde van kunstuitingen uit een voorbijgeperiode en maakt hij tevens inzichtelijk op welke wijze een fenomeen uit de 'oude' werkelijkheid voorschijnt naar de 'nieuwe'.

In de 'concrete' utopie heeft de 'begrepen hoop' (*docta spes*) de utopische functie van het sturen in de richting van maatschappelijke vooruitgang. Niet elke verandering is vooruitgang; zoals eerder vermeld ziet Bloch in het historisch proces ook regressieve momenten. Vooruitgang is die verandering die de verscheurdheid van het menselijk bestaan vermindert, die de mensheid nader brengt tot het socialistisch ideaal. Hoop is als *docta spes* geïntegreerd in een maatschappijvisie die de eenheid van mens en natuur als doel van het maatschappelijk proces op de agenda heeft staan.

11 Bloch volgt hier F. Engels, 'Die Entwicklung...' op de voet; zie ook noot 9.

12 Bloch noemt als voorbeeld van het *novum* de Oktoberrevolutie van 1917.

Het einde van de utopie?

Toen Bloch in 1961 voor het eerst aantrad als gastdocent in Tübingen, was de Berlijnse muur zojuist opgericht en waren de verhoudingen tussen Oost en West op een dieptepunt. In een overvolle gehoorzaal begon hij met de vraag te stellen: "Kann Hoffnung enttäuscht werden?" Zijn antwoord: Ja natuurlijk, niet alleen de subjectieve hoop die luchtkastelen droomt, ook de gefundeerde hoop kan ontgoocheld worden, anders was het geen hoop maar zekerheid. Hoop is gericht op een open toekomst, niet op vaststaande feiten. Daardoor draagt de hoop altijd de mogelijkheid tot verijdeling in zich mee. Hoop beweegt zich in het gebied van het nog-niet-zijn; het 'niet' van het nog-niet is als het ware bij de hoop ingecalculeerd en kan in het historisch proces soms diepe sporen nalaten. Maar, vraagt Bloch retorisch, was de ondergang van Thomas Münzer¹³ een bewijs tegen zijn aanvang? Niet dus. "Der Weltprozess ist noch nirgends gewonnen, doch freilich auch: er ist noch nirgends vereitelt."¹⁴

De jaren '60 en '70 zijn voorgoed voorbij. De verwachtingen van toen zijn niet uitgekomen. De grote maatschappelijke bewegingen zoals de vrouwenbeweging, de vredesbeweging en de milieubeweging hebben hun aantrekkingskracht verloren. Crisisverschijnselen doen zich wereldwijd voor in de vernietiging van het natuurlijk milieu, de tegenstelling tussen arme en rijke landen, de maatschappelijke tweedeling en het racisme. Door de technologische revolutie is het arbeidsproces radicaal veranderd. Daarbij komt nog de instorting van het 'reëel bestaande socialisme'.

Bestaande ideologieën zijn overboord gegooid omdat de oude concepten geen oplossing meer bieden voor de nieuwe problemen. Politiek en cultuur worden beheerst door nieuw realisme en postmodernisme. Nieuwe visies op de samenleving worden nauwelijks ontwikkeld; aan een samenhangende analyse van de maatschappelijke knelpunten ontbreekt het. In het publieke debat gaat het steeds meer om procedures. Sterker nog, het maatschappelijke als zodanig is als thema van de agenda verdwenen, vandaag de dag hebben we het over ecologie, identiteit en individualiteit. De relatie met de werkelijkheid lijkt zoek.

Na de val van de communistische regimes is het kapitalisme als productiewijze doorgedrongen tot alle uithoeken van de wereld. Is de hoop op het socialistisch ideaal nu definitief ontgoocheld en moet Blochs vraag of het wereldproces definitief verijdelde is, bevestigend worden beantwoord? Is daarmee de laatste fase van de geschiedenis bereikt, zoals Fukuyama meent?¹⁵

13 Thomas Münzer: monnik die het tijdens de Duitse boerenopstand opnam tegen de onderdrukkers van de boeren. Bloch heeft een boek over hem geschreven, *Thomas Münzer als Theologe der Revolution*.

14 E. Bloch, *Literarische Aufsätze* (Frankfurt/Main 1982) 389.

15 F. Fukuyama, *Het einde van de geschiedenis en de laatste mens* (Amsterdam 1992).

Binnen de context van dit artikel een paar signalen

Volgens André Gorz¹⁶ gaat het er niet om of 'het socialisme op zich' toekomst heeft, het gaat er om in welke vorm de conflicten en tegenstellingen van het kapitalisme het kapitalisme zelf overstijgen. Hij noemt het socialisme de 'positieve negatie' van het kapitalisme. Als beweging en historisch perspectief zal het socialisme blijven bestaan. Hij pleit voor een herdefiniëring van de socialistische categorieën. De fundamentele tegenstelling kapitaal-arbeid is nog steeds geldig, maar de categorie arbeid omvat zelf een aantal tegenstellingen die nog onvoldoende zijn geanalyseerd. Mensen kunnen niet meer gedefinieerd worden op grond van hun relatie tot de arbeid. Volgens Gorz is een 'sociaal-ecologische modernisering' nodig; trefwoorden zijn zelfontplooiing, autonomie en democratische besluitvorming aangaande economische doelen.

Joachim Hirsch¹⁷ is op zoek naar het 'revolutionaire subject'. Ook hij constateert dat de klasse van uitgebuitenen is veranderd in een verzameling individuen en groepen met onderling tegengestelde belangen. Bij gebrek aan één sociale figuur als drager van maatschappelijke veranderingen wordt een veelheid van projecten, bewegingen en praktijken noodzakelijk. Hij pleit voor een radicaal-reformistische politiek. Het gaat om het creëren van structuren die een democratische verschuiving van de machtsverhoudingen kunnen realiseren. Dat kan niet zonder een concept voor verandering van economische verhoudingen. Maar dat is nog lang geen socialisme.

In de herfst van dit jaar vond in Massachusetts een conferentie plaats met als thema: 'Rethinking Marxism'. Meer dan duizend Amerikaanse wetenschappers waren aanwezig. Arjo Klamer, die er in *De Volkskrant* een artikel aan wijdde¹⁸ stelde de vraag: "Wat bezielt deze marxisten en hoe houden ze er de moed in?" De zekerheid waarmee ooit de ondergang van het kapitalisme werd voorspeld, ontbrak nu. Maar de marxisten hebben meer te bieden. De conventionele economen maken ons wijs dat er evenwicht zou zijn en rationeel handelen in de economie, terwijl de marxisten het hebben over tegenstrijdigheden, machtsstrijd en vervreemding van onszelf en onze medemens. Zij blijven hopen op een liefdevolle en vreedzame samenleving waarin ieder individu een waardig leven heeft.

Tenslotte nogmaals Bloch. In Blochs filosofie neemt het subject een belangrijke maar niet allesbepalende plaats in. Doorslaggevend is de verhouding tussen subjectieve en objectieve factoren. Zoals eerder gemeld baseert Bloch zich op de uitgangspunten van het historisch materialisme en onderkent hij de mogelijkheid van een regressieve ontwikkeling. De huidige situatie vertoont alle kenmerken van zo'n regressie, maar dat betekent nog niet dat de theorie van het historisch materialisme als geheel van nul en gener waarde is gebleken.

16 A. Gorz, *Und jetzt wohin?* (Berlijn 1991).

17 J. Hirsch, *Kapitalismus ohne Alternative?* (Hamburg 1990).

18 Arjo Klamer, 'Mag Marx weer?', *De Volkskrant*, zaterdag 11 november 1992.

Immers, de voormalig communistisch geregeerde landen verkeren in een staat van ontbinding, maar ook het kapitalistische deel van de wereld staat voor onbeheersbare problemen. De meest fundamentele tegenstelling die het historisch materialisme hanteert, die tussen kapitaal en arbeid, manifesteert zich op een andere wijze dan twintig jaar geleden, zoals die toen ook anders was dan honderd jaar geleden. Het theoretisch kader waarin Bloch zich beweegt is wezenlijk historisch, dat wil zeggen dat analyse van veranderende maatschappelijke omstandigheden tot de theorie behoort. Zo zal de 'concrete' utopie zich vandaag de dag allereerst moeten baseren op een grondige analyse van de oorzaken van de val van het communisme en de gevolgen ervan, ook voor het kapitalisme. Die analyse begint op gang te komen, zie de boven aangehaalde citaten. Bloch zou de marxismeconferentie in Massachusetts ongetwijfeld een utopisch fenomeen genoemd hebben. Dit soort fenomenen dragen ertoe bij dat de hoop weer 'op begrip wordt gebracht', om in Blochiaanse termen te spreken. Dat de hoop is ontgoocheld staat buiten kijf, dat er een definitief einde is gekomen aan de 'concrete' utopie valt vooralsnog te betwijfelen.

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

A A N Z E T

Naar aanleiding van een doctoraal- werkcollege in Utrecht,
is er in november een thema-nummer verschenen over;

LOBBES

Een middeleeuws klooster

Studenten bestudeerden het werk van de middeleeuwse
historicus Folcuin, met als resultaat;

- Oudste geschiedenis van Lobbes
- Folcuin als historicus
- Rol van Lobbes als cultureel centrum
- kloosterhervormingen in de tiende eeuw
- uitvouwkaart en foto's

Losse nummers van Aanzet kosten f7,50. Een abonnement kost
f20,- per jaargang, ieder jaargang bestaat uit drie thema-
nummers. U kunt een nummer bestellen door overmaking van
het verschuldigde bedrag op gironummer 5472884 t.n.v.
Aanzet, Lucasbolwerk 5, Utrecht, o.v.v. de titel.